



Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Analysis and Investigation of the Possibility of Environmental Influence on Ethics Based on Mulla Sadra's Psychology

Abedin Darvishpour*

Abstract

The close connection between humans and their surrounding environment and geographical location has made this factor play a determining role in shaping their personality and ethics. For this reason, the environment is considered one of the fundamental factors in cultivating moral virtues and human happiness. Conversely, the innate rational inclination of humans toward ethical living makes it necessary to address the impact of philosophical achievements on ethical perspectives. This article, using a descriptive-analytical method, addresses the following question: Based on Mulla Sadra's ontological perspective on the soul as "bodily in origin and spiritual in subsistence" (jismaniyat al-huduth wa ruhaniyat al-baqa'), do environment and geography influence the formation of practical reason and the ethical dimension of humans? And if the answer is affirmative, how can this

*. Associate Professor, University, Philosophy and Theology, Lorestan University, Lorestan, Iran
darvishpour.a@lu.ac.ir

Received: 08/11/2024
Reviewed: 25/12/2024
Revised: 17/08/2025
Accepted: 17/08/2025

explanation and analysis be articulated? A review of Mulla Sadra's works shows that, with an ontological approach, he considers the human soul to be the source of ethics, and his ontological understanding of the world and humans reflects his distinctive ethical achievements. He introduces the material world as the origin of the human soul, which evolves from the mineral level to the vegetative and then to the animal level. Therefore, based on the principle of "the soul being bodily in origin and spiritual in subsistence," geographical factors influence human ethics. From his perspective, the impact of the environment on ethics is explained through the connection between the soul and the body and the soul's developmental capacity originating from the body.

Keywords: Mulla Sadra, soul, environment, ethics, bodily in origin and spiritual in subsistence

Statement of the Problem

Ethics, as a human phenomenon, encompasses a significant portion of individual and social beliefs, and its evaluative impact on human happiness is undeniable (Zakavati, 2014: 39). Geographical and environmental factors play an important role in influencing the body and, consequently, the soul and ethics of humans. Research shows that people's sensory, psychological, and ethical reactions have a logical and inseparable connection with their living environment (Nouhi, 2009: 87). Hence, the environment is recognized as one of the factors influencing ethics, as human personality develops and perfects itself through interaction with the environment and its reflections. Therefore, identifying environmental factors and reforming and managing negative characteristics arising from the surrounding environment is essential.

The close relationship between humans and their environment has made the place of living a facilitating factor for moral perfections and human happiness (Shokouhi, 2002: 84). Because in a suitable living environment, humans can develop their body and soul. Al-Farabi attributes differences in human ethics and behavior to disparities in climate and living conditions and believes that human ethics are influenced by geographical factors such as climate, air, land, and living conditions. In his book "Al-Siyasat al-Madaniya," he introduces nature and the environment as factors affecting the diversity of human ethics and morals (Al-Farabi, 2004: 37). Ibn Sina believes that changes in physical conditions affect states of the soul, and the interaction of the five senses with the surrounding environment influences the formation of certain perceptions, habits, and characteristics of individuals (Ibn Sina, 2007: 308). In the foundations of traditional medicine, some Islamic physicians have referred to seven natural levels that are essential for human balance and health. These levels also indicate the influence of climate on ethics (Velayati, 2009: 126). From their perspective, places and climates, body components, seasons, and times each have a specific temperament that can have different effects on ethics.

Suhrawardi, with an illuminative approach, considers the source of all climates and qualities to be in the world of archetypes and attributes the root of human ethics to their temperament. He also believes in the influence of the environment and geographical determinism on ethics, although he ultimately holds that humans can free themselves from the constraints of characteristics and traits arising from various temperaments and environments (Suhrawardi, 1999: 105). The importance and necessity of examining this historical trajectory, particularly in the works and thoughts of Mulla Sadra, on the one hand, reveal his ontological perspective on the soul as a superior theory compared to material foundations, and on the other hand, demonstrate his view on the practical reason or ethics of the soul based on the theory of bodily origination and spiritual subsistence. He believes that the soul initially has a material existence and, through substantial motion, attains intellectual immateriality. The environment influences the formation of the soul and human ethics, and from his perspective, the ethical life of each individual is realized through understanding and managing the environment and, if necessary, changing or resisting its negative effects. Therefore, the central question of this article is as follows: Based on Mulla Sadra's ontological perspective on the soul as "bodily in origin and spiritual in subsistence," do environment and geography influence the formation of practical reason and the ethical dimension of humans? And if the answer is positive, how can this explanation and analysis be possible?

Method

The present research is fundamental and comparative, and given the subject, diverse qualitative methods such as descriptive, comparative, and analytical have been used, based on the review of library resources to study and analyze various dimensions of the topic.

Findings and Results

Mulla Sadra's ethical view is influenced by his theory of the soul's bodily origination and spiritual subsistence, which is based on the principles of substantial motion and gradation in existence. According to this view, the soul begins with a material existence in the corporeal world and gradually, through substantial motion, elevates to intellectual immateriality; this journey occurs across gradational levels. Mulla Sadra considers the material world as the starting point for the development of the soul, which evolves from the mineral level to the vegetative and then to the animal level. The soul begins from the material world and is influenced by the environment at each stage of its journey until it reaches the human level.

From the Sadrian perspective, the soul, when attached to the body, is not purely spiritual but is a bodily occurrence. Initially, it belongs to the corporeal world and gradually enhances its potential toward the spiritual level. External factors, including the environment, are effective from the very beginning in shaping ethics and human virtues. Mulla Sadra believes that the primary origin and emergence of the soul is

from the materials of this world, and this determines human perception of the natural environment, which in turn shapes their ethics and behavior.

Based on the principle of the soul's bodily origination and spiritual subsistence, geographical factors affect the body and consequently influence the soul and human ethics. Therefore, ethical and wise living for the individual and society depends on the conscious recognition and choice of the environment. However, it should be noted that humans bear the primary responsibility for understanding and managing their environment; and if thoughtful improvement of the environment is not effective, the individual must either strive inwardly to combat negative traits arising from the environment or consider relocation and change of place.

References

- Ebn Sina H, Al-Nafs men Kitab al-Shafa. Translated by Hassanzadeh Amoli H. Qom: Boostan Ketab; 2007. Persian.
- Farabi AN, Fosool Montazea. Edited by Malekshahi H. Tehran: Soroush Publications; 2004. Persian.
- Noohi H, Ta'amolat dar Honar va Memari. Tehran: Entesharat-e Ganj Honar; 2009. Persian.
- Shokouhi H, Falsafaha-ye Mohiti va Maktabha-ye Joghrafiyayi. Tehran: Moassese Joghrafiyayi va Kartografi; 2002. Persian.
- Sohravardi SD, Mones al-Eshagh ba Enzomame Sharhe Mones al-Eshagh. Edited by Mayel Heravi N. Tehran: Nashr-e Molla; 1999. Persian.
- Velayati AA, Pezeshki dar Farhang va Tamaddon-e Eslami. Tehran: Daftar Nashr-e Ma 'aref; 2009. Persian.
- Zekavati A, Akhlaq az Didgah Ensan-gara'i Ravesh-gara'i va Behbod-gara'i. Faslname Akhlaq dar Olom va Fanavari. 2014; (4). Persian.



Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025



پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال چهاردهم، شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۴۰۴
صفحات ۳۰۴-۲۷۹

تحلیل و بررسی امکان تأثیرگذاری محیط بر اخلاق، بر اساس نفس‌شناسی ملاصدرا

عابدین درویش‌پور*

چکیده

ارتباط نزدیک انسان با محیط و جغرافیای زیستی خویش سبب شده است که این عامل نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری شخصیت و اخلاق او داشته باشد. به همین دلیل، محیط به عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز کمالات اخلاقی و سعادت انسان محسوب می‌شود. از طرفی، تمایل ذاتی عقلانی انسان به اخلاقی زیستن، نیازمند پرداختن به تأثیر دستاوردهای فلسفی در نگرش‌های اخلاقی است. این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی به این مسأله می‌پردازد که: بر اساس دیدگاه هستی‌شناسانه ملاصدرا در مبحث جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء، آیا محیط و جغرافیا بر شکل‌گیری عقل عملی و بُعد اخلاقی انسان تأثیرگذار است؟ و اگر پاسخ مثبت است، این تبیین و تحلیل چگونه صورت می‌گیرد؟ از بررسی

darvishpour.a@lu.ac.ir

*. دانشیار و عضو هیئت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه لرستان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

آثار وی به عنوان نتیجه‌گیری بحث به دست می‌آید که ملاصدرا با نگرش هستی‌شناسانه خود، نفس انسان را منشأ اخلاق می‌داند و تلقی وجودشناسانه او از جهان و انسان نشان‌دهنده دستاوردهای متمایز اخلاقی اوست. او زمین خاکی را مبدأ پیدایش نفس انسانی می‌داند که از مرتبه جمادی به نباتی و سپس به مرحله نفس حیوانی می‌رسد. بنابراین، بر اساس مبنای جسمانی‌الحدوث و روحانی‌البقاء بودن نفس، عوامل جغرافیایی بر اخلاق انسان مؤثر هستند. در دیدگاه او، تأثیر محیط بر اخلاق از طریق رابطه نفس و بدن و تحول‌پذیری نفس از بدن تبیین می‌شود.

کلمات کلیدی: ملاصدرا، نفس، محیط، اخلاق، جسمانی‌الحدوث، روحانی‌البقاء.

مقدمه

اخلاق به عنوان یک پدیده انسانی، بخش مهمی از رفتار فردی و اجتماعی انسان را شامل می‌شود و تأثیر ارزشی آن برای سعادت بشری، امری اجتناب‌ناپذیر است (ذکاوتی، ۲۰۱۴، ص ۳۹). عوامل جغرافیایی و محیطی نقش مهمی در تأثیرگذاری بر جسم و به تبع آن بر نفس و اخلاق انسان دارند. تحقیقات نشان می‌دهد که واکنش‌های حسی، روانی و اخلاقی افراد با محیط زندگی‌شان ارتباطی منطقی و ناگسستنی دارد (نوحی، ۲۰۰۹، ص ۸۷). بنابراین، محیط به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر بر اخلاق شناخته می‌شود. زیرا شخصیت انسان از طریق تعامل با محیط زندگی و بازتاب تأثیرات آن به مرحله رشد و کمال می‌رسد. از این‌رو، شناسایی عوامل محیطی، اصلاح و مدیریت ویژگی‌ها و خصایل منفی ناشی از محیط پیرامون، امری ضروری است.

بر این اساس، خداوند متعال در آیاتی از قرآن کریم انسان را به مهاجرت از محیطی به محیط دیگر دعوت کرده است. در آیه‌ای آمده است: «قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ أَسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا (نساء، ۹۷)». این آیه می‌پرسد: آیا زمین خدا پهناور نبود که در آن هجرت کنید؟! و مأوای ایشان جهنم است و چه بد جایگاهی برای بازگشت است». این آیه به تأثیر محیط بر اندیشه و رفتار انسان اشاره دارد و تأکید می‌کند که برای دستیابی به سعادت و فضایل اخلاقی، انسان باید فشار محیط نامناسب را با هجرت ترک کند.

در همین راستا، داستان حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم و هجرت او به مکان سنگلاخی مکه، مثالی مناسب برای تأمل بر تأثیر محیط بر اخلاق انسان به نظر می‌رسد. بر این اساس،

هرچقدر که یک زمین از اقلیم مناسب‌تر و قابلیت‌های محیطی بالاتری برخوردار باشد، تأثیر بیشتری بر اخلاق و رفتار انسان می‌گذارد و می‌تواند زمینه‌های هدایت یا انحرافات اخلاقی را افزایش دهد (دهقانی و دیگران، ۲۰۱۰، ص ۲۵۵). به همین دلیل، محیط مناسب زندگی در شکوفایی استعدادها بالقوه نفس و بروز رفتارهای مطلوب بسیار مؤثر است. با مطالعه آداب و اخلاق جوامع بشری، به تناسب گرایش فکری و نظام فلسفی آنان، رویکردهای مختلفی دیده می‌شود که منجر به پیدایش مکاتب اخلاقی و تربیتی متنوع گشته است. این تفاوت نگرش‌ها باعث تمایز مؤلفه‌های سازنده اخلاق انسان می‌شود.

ارتباط نزدیک انسان با محیط باعث شده است که مکان زندگی به‌عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز کمالات اخلاقی و سعادت انسان معرفی شود (شکوهی، ۲۰۰۲، ص ۸۴). این بدان دلیل است که در یک محیط زیست مناسب، انسان می‌تواند به تربیت جسم و جان خود بپردازد. فارابی اختلافات اخلاق و رفتار انسان‌ها را نتیجه اختلافات آب و هوا و محیط زندگی‌شان می‌داند و معتقد است که اخلاق مردم تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، مانند وضعیت اقلیمی، آب و هوا، زمین و محیط زندگی قرار می‌گیرد. او در کتاب سیاست مدنی نیز طبیعت و محیط زندگی را به‌عنوان عاملی مؤثر در تفاوت اخلاق و منش انسان‌ها معرفی می‌کند (فارابی، ۲۰۰۴، ص ۳۷).

ابن‌سینا معتقد است که تغییر حالات جسمانی بر تغییر احوال نفس تأثیر دارد و ارتباط حواس پنجگانه با محیط پیرامون در شکل‌گیری برخی تصورات، عادات و خلقیات انسان مؤثر است (ابن‌سینا، ۲۰۰۷، ص ۳۰۸). در مبانی طب سنتی، برخی از پزشکان اسلامی به مراتب هفتگانه طبیعی اشاره کرده‌اند که اعتدال و سلامت انسان به آن‌ها وابسته است. این مراتب همچنین تأثیر اقلیم بر اخلاق را نشان می‌دهند (ولایتی، ۲۰۰۹، ص ۱۲۶). از دیدگاه آن‌ها، مکان‌ها و اقلیم‌ها، اعضای بدن، فصول و زمان‌ها هر یک دارای مزاج خاصی هستند که می‌توانند تأثیرات متفاوتی بر اخلاق برجای گذارند.

سهروردی با رویکردی اشراقی، منشأ تمامی اقلیم‌ها و خصلت‌ها را در عالم مثال و ملکوت می‌داند و ریشه اخلاق انسان را به مزاج او نسبت می‌دهد. او همچنین به تأثیر محیط و جبر جغرافیایی بر اخلاق اعتقاد دارد، اگرچه در نهایت باور دارد که انسان قادر است از بند

خصایص و صفات ناشی از مزاج و محیط‌های مختلف رهایی یابد (سهروردی، ۱۹۹۹، ص ۱۰۵).

اهمیت و ضرورت بررسی سیر تاریخی بیان شده خصوصاً در آثار و اندیشهٔ ملاصدرا از یک سو نمایانگر نگرش هستی‌شناسانه ملاصدرا به نفس، به‌عنوان نظریه‌ای برتر از مبنای مادی‌گرایانه است و از سوی دیگر دیدگاه ملاصدرا درباره قوه عقل عملی یا اخلاقی نفس را نشان می‌دهد که بر نظریه حدوث و بقا استوار است و معتقد است که نفس ابتدا وجودی مادی دارد و با حرکت جوهری به مجرد عقلی می‌رسد. محیط بر شکل‌گیری نفس و اخلاق انسان اثر می‌گذارد و از نظر او، زندگی اخلاقی هر فرد با شناخت و تدبیر محیط و در صورت لزوم، با تغییر آن یا مقاومت در برابر اثرات منفی آن، معنا پیدا می‌کند. بنابراین مقاله پیش رو با این سؤال اصلی روبه روست که: آیا بر اساس مبانی نفس‌شناسی ملاصدرا، محیط (طبیعی) می‌تواند بر شکل‌گیری و تحول اخلاق انسان تأثیرگذار باشد؟ این سؤال، هسته مرکزی تحقیق را تشکیل می‌دهد. همچنین این مقاله به پاسخ دو سؤال فرعی مختلف دیدگاه ملاصدرا و ارتباط آن با اخلاق و محیط می‌پردازند:

سؤال اصلی: آیا محیط‌های طبیعی می‌توانند بر اساس نظریه‌های نفس‌شناسی ملاصدرا، بر شکل‌گیری فضایل و رذایل اخلاقی انسان تأثیر بگذارند؟ اگر پاسخ مثبت است، این تبیین و تحلیل چگونه صورت می‌گیرد؟

۱. ویژگی‌های نفس انسانی در حکمت متعالیه (مانند حرکت جوهری، مجرد مثالی، اتحاد با بدن و مراتب طولی نفس) چگونه امکان تأثیرپذیری از محیط را فراهم می‌کنند؟

۲. چگونه عوامل محیطی شامل جغرافیا، آب و هوا، از طریق تعامل با قوا و مراتب مختلف نفس، در شکل‌گیری فضایل و رذایل اخلاقی اثر می‌گذارند؟

۱. پیشینه پژوهش

بررسی‌ها نشان می‌دهد که این موضوع به‌صورت مستقل در پژوهشی مطرح نشده است، بلکه به‌طور کلی و پراکنده در برخی آثار و نوشته‌ها به آن پرداخته شده است. رسول ربانی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تأثیر محیط بر رفتارهای فردی و اجتماعی از

دیدگاه ابن‌خلدون» (۲۰۰۶)، ضمن تبیین دیدگاه ابن‌خلدون درباره تأثیر اخلاق بر محیط، به عوامل محیطی مؤثر بر اخلاق پرداخته‌اند. علی اصغرزاده و همکاران در مقاله «توسعه نظریه پالایش محیط تربیتی بر مبنای تربیت فضیلت‌گرای ملاصدرا» (۲۰۲۱) نظریه اخلاق فضیلت‌گرای ملاصدرا را بررسی کرده و تأثیر محیط و معلم در ارتقای فهم انسان را مورد توجه قرار داده‌اند. علی مسروری و همکاران نیز در «تفکر سیستمی حکمت متعالیه در شناخت محیط زیست» (۲۰۱۸)، به تفکر سیستمی در حکمت متعالیه به‌عنوان یک نظام جامع فلسفی توحیدمحور پرداخته و زمین را به‌عنوان منبعی قدسی معرفی کرده‌اند. کورش حیدری و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «شعور همگانی در حکمت متعالیه و نقش آن در تعامل محیط» (۲۰۱۸) نظریه شعور همگانی در حکمت متعالیه را تحلیل کرده‌اند. سحر کاوندی و همکاران در مقاله «تأثیر عوامل جغرافیایی بر اخلاق» (۲۰۱۳) با تحلیل مکاتب اخلاقی درباره تأثیر محیط بر اخلاق، با توجه به ابتدای اخلاق بر نفس و ارتباط تنگاتنگ آن دو با هم، سعی شده با تبیینی از هستی‌شناسی انسان این مسأله مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است.

اما این پژوهش با روشی توصیفی-تحلیلی به تبیین جایگاه محیط در شکل‌گیری سلوک اخلاقی انسان از منظر فلسفه صدرالمتألهین با روش توصیفی-تحلیلی است. با تمرکز بر دو مفهوم محوری «حرکت جوهری نفس» و «تشکیک وجود»، نشان داده می‌شود که محیط به مثابه مرتبه‌ای از مراتب وجود، نه تنها به‌عنوان زمینه عینی تأثیرگذار بر اخلاق، بلکه به‌عنوان عرصه گذار نفس از قوه به فعل عمل میکند جستجو می‌کند که در هیچ کدام از پژوهش‌های انجام شده به آن پرداخته نشده است.

۲. اخلاق در حکمت متعالیه

ملاصدرا با تلفیق مبانی فلسفی، عرفانی، و کلامی، تعریف و ویژگی‌های خاصی از اخلاق ارائه می‌دهد که در چارچوب نظام فلسفی او جای می‌گیرد. تعریف اخلاق از منظر او مبتنی بر سیر تکاملی نفس و ارتباط وجودی انسان با حقیقت مطلق (خداوند) است. وی عدالت را «اعتدال قوای نفس» (غضب، شهوت، و وهم) می‌داند که پایه تمام فضایل است و این تعادل، تنها در پرتو حکمت الهی امکان‌پذیر است در نگاه وی ریشه اخلاق به عدالت

و تعادل بر می‌گردد. در واقع، اخلاق تعادل میان قوا و یا حدّ وسط میان قوا بودن. اخلاق از طریق حفظ اعتدال فضایل حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۷، ص ۱۹۸). لذا اندیشه‌ی وی اخلاق مبتنی بر نظریه «حرکت جوهری» و «اتحاد نفس و بدن» است. نفس در مسیر تکامل خود، با استفاده از بدن به عنوان ابزار، از مرتبه طبیعی به مراتب عقلانی و روحانی صعود می‌کند. این سیر، زمینه ساز تحقق فضایل اخلاقی است.

در حکمت متعالیه، اخلاق جوهره‌ی دیانت است، نه ابزاری برای آن. به تعبیر وی «الدین هو الخلق، فمن فاقکم فی الخلق فاقکم فی الدین» (نصر، ۲۰۱۰، ص ۴۵). این گزاره، به روشنی نشان می‌دهد که در نگاه او، اخلاق و دین یک حقیقت وجودی‌اند که تجزیه ناپذیرند.

ملاصدرا با تکیه بر نظریه «حرکت جوهری» اخلاق را فرآیندی می‌داند که نفس انسانی را از مرتبه مادی به مجرد عقلانی می‌رساند. این سیر، همزمان سلوک دینی است. زیرا غایت نهایی آن «قرب الهی» و «اتحاد با عقل فعال» (که نزدیکترین مرجع به خداوند است) است. سیر اخلاقی، سیر وجودی نفس است از ظلمت طبیعت به نورانیت عقل... و این همان معراج روحانی است که در شرع مقدس بدان اشاره شده است (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۹، ص ۲۳۰). در این نگاه، فضایل اخلاقی مانند عدالت، حکمت، و تقوا تجلیات اسمای الهی در نفس انسانند. بنابراین، اخلاق نه ابزار دین، بلکه تحقق عینی توحید در ساحت عمل است. لذا ملاصدرا - برخلاف نگرش‌های تقلیل‌گرایانه که اخلاق را ابزاری برای ترویج دین می‌دانند - معتقد است دین بدون اخلاق، فاقد جوهره‌ی وجودی است و در این باره می‌گوید: شریعت، طریقت، و حقیقت، مراتب یک سفرند؛ و اخلاق، گذر از شریعت به حقیقت است (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۹۵). به بیان دیگر، اخلاق نه وسیله‌ای برای اجرای احکام دینی، بلکه تحقق عینی حقیقت دین در نفس انسان است. احکام شرعی (مانند نماز و روزه) بدون بُعد اخلاقی، صورت بی‌جان دارند.

دیدگاه اخلاقی ملاصدرا تحت تأثیر نظریه‌ی حدوث و بقای نفس او است که بر دو رکن حرکت جوهری و تشکیک در وجود استوار است. براساس این مبانی، نفس در ابتدای پیدایش، وجودی مادی دارد و در محیط خاکی حادث می‌شود و با حرکت جوهری به مرحله مجرد عقلی تکامل می‌یابد و تمامی این مراحل به صورت تشکیکی در وجود نفس اتفاق می‌افتد. بنابراین، نفس دارای وجودی واحد و ذو مراتب است که از مرتبه ضعیف

جسمانی شروع شده و در مرتبه تجرد عقلی به کمال می‌رسد (مصباح یزدی، ۲۰۰۶، ص ۶۲).

در سایه همین دیدگاه حدوث جسمانی نفس، مسائلی مانند رابطه نفس و بدن، تعلق موجود مجرد به مادی، و انفعال‌پذیری نفس از موجود مادی، توضیح دقیق‌تری پیدا می‌کنند. بنابراین، اگر نفس موجودی صرفاً فرامادی بود، این مراحل و مراتب در نفس توجیه مناسبی نداشت (حسن‌زاده آملی، ۲۰۱۱، ص ۸۶). به همین ترتیب، مبانی فلسفی ملاصدرا در قلمرو اخلاق، پایه‌ای استوار برای تأثیر حرکات و اعمال بدن بر نفس و خلیات آن فراهم می‌آورد.

ملاصدرا در تعریفی از اخلاق، منشأ آن را نفس معرفی می‌کند و می‌گوید که خلق، ملکه‌ای نفسانی است که افعال به واسطه آن به راحتی انجام می‌شود (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۴، ص ۱۴۴). ملکه یا صورت نفسانی همان چیزی است که ماهیت و شخصیت انسان را شکل می‌دهد. زیرا در واقع، عمل اخلاقی محصول معرفت و منشأ آن نفس است. اصل محوری در این تعریف، وجود نفس است و راز آن در اصول هستی‌شناسانه ملاصدرا نهفته است. او بر مبنای فلسفی اصالت وجود، شعور و ادراک را به‌عنوان سعادت بشری می‌شمارد و معتقد است که هر موجود بر اساس مرتبه وجودی‌اش از سعادت متناسب با خود بهره‌مند می‌شود که این کمال وجودی با مقتضیات ذاتی او هماهنگ است.

ملاصدرا نظام اخلاقی خود را بر اساس فرآیندی طراحی کرده که هویت کمال اخلاقی انسان در آن به صورت یک سیر صعودی شکل می‌گیرد (آشتیانی، ۲۰۰۲، ص ۱۸۵). در این رویکرد، هرچه سعه وجودی انسان محدودتر شود، شهوت، غضب و دیگر قوای نفسانی بر عقل غلبه بیشتری پیدا می‌کنند و در نهایت، ردائل اخلاقی نمود بیشتری می‌یابند. از سوی دیگر، هرچه سعه وجودی انسان شدت یابد، تسلط و غلبه عقل بر دیگر قوا بیشتر شده و در نتیجه، فرد از شأنیت اخلاقی بالاتری بهره‌مند می‌شود. بنابراین، فرآیند مبنای اخلاقی ملاصدرا بر نظامی عقلانی و فلسفی در وجود استوار شده است که می‌توان آن را اخلاق هستی‌شناسانه او دانست.

۳. تبیین تأثیر محیط بر اخلاق: در پرتو جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء

نفس، موجودی مجرد و روحانی است که ساختار و هویت انسان بر آن استوار بوده و نحوه تعلق آن به بدن از جمله مباحث مهم کلامی، فلسفی و اخلاقی محسوب می‌شود (فیض کاشانی، ۱۹۸۲، ج ۵، ص ۶). ملاصدرا نظریه «جسمانی الحدوث بودن نفس» را بر اساس مبانی حکمت متعالیه خود توضیح داده است که از اصول مهم آن می‌توان به «تشکیک در وجود» و «حرکت جوهری» اشاره کرد.

نفس انسان در واقع تنزل‌یافته‌ای از عالم عقل است که در جهان طبیعت با «صورت جسمیه» ظاهر شده و سپس با تحولی تدریجی و به صورت «لبس بعد لبس» به مراتب نفس نباتی، حیوانی و نهایتاً انسانی می‌رسد. بدین ترتیب، آغاز پیدایش نفس وجهی مادی دارد که با تحول ذاتی و حرکت اشتدادی خود به مراتب نباتی، حیوانی و سرانجام به نفس انسانی می‌رسد (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۲۳۵). بنابراین، چنین که محل تکون نفس انسانی است، تا زمانی که در رحم قرار دارد، صفات و آثار نباتی دارد. اما بر اثر حرکت جوهری و با کسب صورت‌های جدید، به عالی‌ترین حد کمال یعنی انسان بالفعل و فرشته بالقوه دست پیدا می‌کند (همان، ص ۲۳۷).

همچنین ملاصدرا بر اساس مبانی حکمت متعالیه، پیدایش نفس انسان را به گونه‌ای تبیین می‌کند که نفس محصولی مادی و سازنده تمام بدن است (محمدی، ۲۰۱۴، ص ۹۸). او تأکید دارد که نفس، قبل از تعلقش به بدن، صورتی بسیط - نه به صورت مشخص جزئی - وجود داشته که با مبدأ فاعلی خود در عالم عقول متحد بوده است (ملاصدرا، ۲۰۰۷، ج ۳، ص ۶۶). وی همچنین منشأ پیدایش نفس را بدن می‌داند و می‌گوید: «النفس تمام البدن و يحصل منها و من الماده البدنیة نوع کامل جسمانی» (همان، ج ۸، ص ۱۲)، یعنی نفس تمام بدن بوده و از آن حاصل می‌شود و از بدن مادی و نوع کامل جسمانی است. بنابراین، نفس به عنوان صورت بدن محسوب می‌شود و تا مادامی که به مرحله مجرد تام نرسیده، صورت مادی داشته و نسبت به عالم عقل و مجرد تام، در مراتب قرب و بعد قرار دارد تا آنکه در نهایت، بر اساس «حرکت جوهری» به مراتب مجرد عقلی نایل آید.

بنابراین، "جسمانی الحدوث بودن نفس" به معنای تعلق نفس به بدن و جسمانی بودن آن است. بدین صورت که نفس در آغاز، به صورت بدن ظهور کرده و با آن متحد می‌شود و در

نهایت، با حرکت جوهری، به مجرد می‌رسد (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۲۹۸). لذا حدوث نفس در ابتدا از مواد و عناصر موجود در همین عالم خاکی است. او در این زمینه به روایتی از امام صادق (ع) اشاره می‌کند، که راوی از امام می‌پرسد چرا هنگام جدایی و خروج روح از بدن انسان آن را حس می‌کند، اما هنگام ورود روح به بدن چنین احساسی ندارد؟ امام پاسخ می‌دهد: «لأنه نما علیه البدن». زیرا بدن انسان با همین روح رشد و نمو کرده است (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۲، ص ۳۰).

نظریه «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء» در حکمت متعالیه، چارچوبی هستی‌شناختی برای تحلیل رابطه محیط و اخلاق فراهم می‌کند. ملاصدرا تصریح می‌کند؛ که نفس انسانی هرچند در ابتدای پیدایش «متعلق به عالم ماده» است. اما به تدریج با تکامل جوهری، به تجردی دست می‌یابد که وابستگی به محیط مادی را پشت سر می‌گذارد: «النَّفْسُ الْإِنْسَانِيَّةُ تَبْدَأُ حَادِثَةً بِالْبَدَنِ وَتَصِيرُ بَاقِيَةً بِتَجَرُّدِهَا» این دوگانگی وجودی، کلید فهم نسبت محیط با عقل عملی است (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ج ۸، ص ۳۰۲).

در مرحله «جسمانیة الحدوث»، محیط به عنوان بستر تکوین اولیه عقل عملی عمل می‌کند. نفس در این دوره، همچون لوح بی‌نقشی است که داده‌های محیطی، نخستین خطوط اخلاقی را بر آن حک می‌کنند. وی توضیح می‌دهد که «عقل عملی» به عنوان قوه تشخیص خوب و بد، نخستین مفاهیم خود را از طریق تجربیات حسی در محیط کسب می‌کند: «الأعرافُ الأخلاقيَّةُ تُكتسَبُ أوَّلًا مِنَ الْمُحِيطِ عِبْرَ الحَوَاسِّ» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۹۹). برای مثال، زندگی در محیط‌های کوهستانی خشن با تکرار موقعیت‌های خطر، مفهوم «شجاعت» را به عنوان یک فضیلت در عقل عملی نهادینه می‌کند، حال آنکه جوامع کشاورزی پایدار، ارزش «صبر» را در مواجهه با بلاهای طبیعی تقویت می‌نماید. حتی تفاوت‌های جغرافیایی در شکل‌گیری این مفاهیم مؤثر است؛ جوامع ساحلی به دلیل تعامل با دریا، «انعطاف‌پذیری» را پرورش می‌دهند حال آنکه محیط‌های کویری با محدودیت منابع، «قناعت» را به عنوان فضیلت مسلط تثبیت می‌کنند. اما با رسیدن نفس به مرحله «روحانیة البقاء»، رابطه آن با محیط دگرگون می‌شود. هنگامی که نفس به مجرد عقلی دست می‌یابد، از سلطه جبری محیط‌رهایی می‌یابد. وی با استناد به آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱) تأکید می‌کند که در این مرحله، اراده انسانی

جای محیط را به عنوان عامل تعیین‌کننده اصلی اخلاق می‌گیرد: «عِنْدَ بُلُوغِ النَّفْسِ التَّجَرُّدَ الْعَقْلِيَّ تَصِيرُ الْإِرَادَةُ الْمَحْوَرَّ الْأَصْلِيَّ لِلتَّخْلِيْقِ» برای نمونه، فقر که در مرحله جسمانی ممکن است به ردیلت «حسد» بینجامد، در مرحله روحانی با اختیار انسان به فضیلت «قناعت» تبدیل می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۷، ج ۴، ص ۱۲۳). این تحول ناشی از آن است که عقل عملی در این مرحله، داده‌های محیطی را نه به عنوان جبر، بلکه به مثابه «مواد خام» برای ساختن فضایل اختیاری تفسیر می‌کند (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۹، ص ۳۳۵).

ملاصدرا برای حل پارادوکس ظاهری جبر محیطی و اختیار انسانی، نظریه «الجبر بالمعرض والاختیار بالذات» را ارائه می‌دهد که تأثیر محیط تنها در محدوده «عرضی» و مرتبط با مرحله جسمانی‌الحدوث معنا می‌یابد، حال آنکه در «ذات» امر اخلاقی، اراده انسان حاکم است و محیط را به «آینه‌ای» تبدیل می‌کند که قدرت اراده انسانی را در مسیر تکامل روحانی بازمی‌تاباند (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۳۱۵).

در واقع وی معتقد است نفس انسان در ابتدای پیدایش خود، وابسته به بدن و محدود به قوانین مادی است. در این مرحله، نفس تحت تأثیر مستقیم محیط فیزیکی و شرایط زیستی قرار دارد. محیطی که فرد در آن رشد می‌کند (مانند محیط خانواده، آموزش، فرهنگ، و حتی جغرافیا) به صورت مستقیم بر شکل‌گیری اولیه‌ی تمایلات، عادات و گرایش‌های اخلاقی او اثر می‌گذارد. ملاصدرا با این جمله، بر پویایی نفس انسان و نقش فعال او در دگرگونی اخلاقی تأکید می‌کند. محیط، اگرچه در ابتدا به عنوان عامل محدودکننده ظاهر می‌شود. اما در حقیقت بستری ضروری برای تکامل اخلاقی است. از این منظر، بهبود محیط‌های اجتماعی و فرهنگی، نه تنها یک ضرورت اخلاقی، بلکه راهی برای تسهیل فرایند استكمال نفوس است.

ملاصدرا جسمانیة الحدوث بودن نفس را بر مبنای حرکت جوهری توضیح می‌دهد، به این صورت که وجود بدن با گذر از حرکت جوهری، دارای نفس می‌شود (اکبریان، ۲۰۰۹، ص ۱۰۶). او منشأ اشتباه فلاسفه پیش از خود را در تعریف صحیح نفس می‌دانست. آنان نفس را امری ایستا می‌دانستند که از ابتدای پیدایش تا پایان یکنواخت باقی می‌ماند و دچار تحول و تغییر نمی‌شود (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۸، ص ۲۴۷). اما ملاصدرا نفس را محصول حرکت جوهری بدن می‌داند که در عین وحدت با بدن، جامع همه قوای ناطقی، حیوانی

و نباتی است و در تمام مراتب وجودی انسان، حتی نباتی و طبیعی، حضور و سریان دارد (امید، ۲۰۰۵، ص ۲۳۳).

در حقیقت، نفس با حفظ وحدت و کمالات و اوصاف گذشته خود، به کمالات جدید دست می‌یابد. در واقع، مفهوم جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء بودن نفس، نحوه تکامل و رسیدن نفس به مقام جامعیت وجودی را بیان می‌کند؛ مقامی که نفس در آن، از مادیت تا مجرد کشش وجودی دارد.

لذا مادامی که این گوهر روحانی نفس در آغوش طبیعت و لباس تن قرار گرفته، به صورت کامل و تمام مجرد نیست، بلکه از آن جایی که شأن وجودی و تحولی دارد، با بدن و جسم خود در تعامل و تفاعل است. لذا شأن جسمانی و روحانی نفس بر همدیگر تأثیر متقابل دارند (اسکندری، ۲۰۰۴، ص ۱۳۳).

در نتیجه، در حکمت متعالیه ملاصدرا، نفس به‌عنوان امری جسمانیة الحدوث تعریف می‌شود که بر اساس نظریه حرکت جوهری، آغاز پیدایش آن از همین مواد موجود در این عالم حادث می‌شود. همان‌طور که نفس بر جسم تأثیر می‌گذارد، از جسم نیز تأثیر می‌پذیرد. از آنجا که بدن همواره تحت تأثیر حوادث طبیعی و عوامل محیطی است، نفس نیز به‌تبع بدن از این عوامل متأثر می‌شود و در نتیجه، اخلاق انسان نیز - که منشأ نفسانی دارد - از عوامل طبیعی و محیطی تأثیر می‌پذیرد. در این جا به ویژگی‌های نفس و تأثیرپذیری اخلاق از محیط می‌پردازیم:

۴. ویژگی‌های نفس: زمینه‌ساز تأثیرپذیری از محیط

بر اساس حکمت متعالیه صدرایی، نفس انسانی نه تنها متأثر از محیط است، بلکه ساختار وجودی آن به گونه‌ای طراحی شده که محیط به عنوان بستر تکامل جوهری در سیر «کون جامع» نقشی تعیین‌کننده دارد. در نظام فلسفی ملاصدرا، نفس انسانی به مثابه «کون جامع» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ج ۹، ص ۲۲) جایگاهی محوری در پیوند میان عالم مادی و مجرد دارد. ساختار وجودی نفس بر اساس چهار ویژگی بنیادین - حرکت جوهری، تجرد مثالی، اتحاد با بدن و مراتب طولی - به گونه‌ای است که محیط طبیعی و اجتماعی را به عاملی تعیین‌کننده در تکامل اخلاقی انسان تبدیل می‌کند.

۴-۱. حرکت جوهری: زیربنای تحول اخلاقی

ملاصدرا با طرح نظریه حرکت جوهری، تصویری نوآورانه از رابطه نفس و بدن ارائه کرده و ترکیب نفس و بدن را به‌عنوان ترکیبی حقیقی و اتحادی می‌داند. لذا دوگانگی واضح مشائی در حکمت متعالیه او دیده نمی‌شود، بلکه هر بدن نفسی دارد که به طور کامل متعلق به آن است و در حقیقت، دنباله حرکت صورت نوعیه آن بدن به شمار می‌آید. نفس در حکمت متعالیه، جوهری سیال و دگرگون‌شونده است که در ذات خود واجد «حرکت جوهری صعودی» (همو، ج ۸، ص ۲۰۷) از مرتبه‌ی مادی به سوی تجرد تام است. این حرکت صرفاً تغییر کمی نیست، بلکه تحولی کیفی در ماهیت نفس ایجاد می‌کند. محیط با ارائه‌ی داده‌های حسی و تجربی، ماده‌ی اولیه‌ی این تحول را فراهم می‌سازد. به بیان صدرا: «النفسُ جوهرٌ متحرکٌ بذاته، يتدرجُ من القوةِ إلى الفعلِ بواسطةِ الأفعالِ الاختياريةِ» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ج ۹، ص ۲۳۱). تجربیات محیطی مانند مواجهه‌ی مستمر با سختی‌ها در جوامع کویری، به تدریج از طریق تکرار به «ملکه‌ی صبر» تبدیل می‌شود (همان، ج ۹، ص ۳۰۲). این فرآیند نشان‌دهنده‌ی آن است که فضایل اخلاقی، محصول تعامل دیالکتیکی نفس با محیط در سیر حرکت جوهری هستند.

محیط با فراهم آوردن تجربیات حسی (مثل فقر، غنا، یا تعاملات اجتماعی)، ماده‌ی اولیه‌ی این تحول جوهری را مهیا می‌سازد. برای نمونه، زندگی در محیط‌های پرخطر (مانند جوامع جنگ‌زده)، از طریق تکرار تجربه‌ی «خطر»، ملکه‌ی شجاعت را در نفس شکل می‌دهد؛ چنانکه ملاصدرا در تحلیل رابطه‌ی عادت و ملکه تأکید می‌کند: «الأفعالُ الإراديةُ إذا كررتُ أورثتُ ملكةً راسخةً» (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۲۹۱). این فرآیند مستقیماً مبتنی بر تبدیل کمیت (تکرار رفتار) به کیفیت جدید (ملکه اخلاقی) در سیر حرکت جوهری است. محیط به عنوان بستر این حرکت، می‌تواند با فراهم آوردن شرایطی مانند آموزش و عدالت اجتماعی، مسیر تکامل را تسهیل کند. در جوامعی که دانش و حکمت ترویج می‌شود، نفس انسانی سریعتر به مراحل تجرد می‌رسد (خامنه‌ای، ۲۰۱۹، ص ۵۶).

۴-۲. تجرد مثالی: پل ارتباطی با جهان خارج

قوة خیال به عنوان مرتبه‌ای از مراتب نفس که همزمان قابلیت حمل «صور مادی» و «معانی مجرد» را داراست، (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۱۲۳) حلقه واسطه تأثیرپذیری از محیط است. خیال با تبدیل محسوسات به مُثُلِ مثالی، داده‌های محیطی را برای عقل عملی قابل پردازش می‌سازد: «الخیالُ یتلَّقَى المحسوساتِ ویحوِّلُها إلى مَثَالٍ مُجَرَّدٍ تُدرِکُهُ النفسُ» (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۲۹۱). برای مثال، مشاهده مکرر رفتارهای عادلانه در محیط اجتماعی، به ایجاد «صورة مثالیة للعدل» (همان) در خیال می‌انجامد که مبنای شکل‌گیری فضیلت عدالت در عقل عملی می‌شود. این مکانیسم، تبیین‌کننده‌ی تفاوت‌های اخلاقی در فرهنگ‌های مختلف است.

۴-۳. نقش محیط در شکل‌گیری اخلاق

محیط از طریق تحریک قوه‌ی خیال (مثل مشاهده‌ی ظلم یا احسان)، صور اخلاقی را در نفس حک می‌کند. این صور تحت تأثیر عوامل جغرافیایی نیز قرار می‌گیرند؛ مثلاً زندگی در محیط‌های کوهستانی خشن، تصاویر خیالی «مقاومت» را تقویت می‌کند، در حالی که محیط‌های رودخانی آرام، صور «مسالمت‌جویی» را می‌پروراند (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۱۹۰). ملاصدرا با اشاره به آیه‌ی «إِنَّ اللَّهَ لَا یَغیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى یَغیِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱)، تأکید می‌کند که تغییر محیط بیرونی، مستلزم دگرگونی صور خیالی مرتبط با آن در نفس است.

۴-۴. اتحاد نفس و بدن

زمینه‌ساز تأثیرپذیری جسمانی نفس صدراپی نه مانند مشائیان منفک از بدن است و نه همانند مادی‌گرایان عین بدن، بلکه با بدن در اتحاد وجودی به سر می‌برد: «النفسُ هی الجوهرُ المجرّدُ المتحدُّ بالبدنِ اتحاداً وجودیاً» (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۵۸). پیامدهای اخلاقی این اتحاد:

- شرایط فیزیکی متأثر از محیط (مانند آب و هوا، تغذیه، و بیماری) به دلیل اشتراک در وجود، کیفیات نفسانی را متأثر می‌سازند.

- ملاصدرا در شرح اصول کافی با تبیین نظریه‌ی اخلاط چهارگانه، نشان می‌دهد که: «اختلافُ الأمزجةُ یؤثرُ فی الأخلاقِ»؛ برای مثال، هوای مرطوبِ سواحل دریایی با افزایش بلغم، روحیه‌ی سکون و بی‌تفاوتی را تقویت می‌کند، در حالی که هوای خشک کوهستانی با غلبه‌ی صفرا، زمینه‌ساز تحرک و غضب می‌شود (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۹۷).

۴-۵. مراتب طولی نفس

سطوح چندگانه تأثیرپذیری نفس دارای سلسله مراتب حسی، خیالی، عقلی، و فوق عقلی است که هر یک مجرای خاصی برای تعامل با محیط محسوب می‌شوند: «کمالُ النفسِ بترقیها من الحسِّ إلى العقلِ إلى ما فوقَ العقلِ» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ج ۱، ص ۲۶۸). بنابراین محیط به مثابه بستر تکامل جوهری است و بر اساس این مبانی، محیط در نظام ملاصدرا نه تنها مانع تکامل نفس نیست، بلکه جزء ضروری سیر تحولی آن است:

حرکت جوهری ← محیط به عنوان علت مادی تحول کیفی.

تجرد مثالی ← محیط به مثابه منبع تغذیه‌ی صور خیالی.

اتحاد نفس و بدن ← محیط به عنوان مؤثر در کیفیات روان‌تنی.

مراتب طولی ← محیط به منزله‌ی مخزن داده‌های ادراکی.

ملاصدرا در نهایت با جمع‌بندی آیه‌ی «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا» (شمس، ۷) تأکید می‌کند که نفس با همه استعدادهایش، در تعامل با محیط مسیر خود را به سوی کمال برمی‌گزیند (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۷، ص ۱۲۲).

۴-۶. تشکیک وجود و محیط

بر اساس اصل تشکیک، وجود دارای مراتب شدت و ضعف است: «الوجود یكون بشدة و ضعف» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۵۲). محیط مادی، مرتبه‌ای ضعیف از وجود است که نفس با تعامل با آن، به مراتب شدیدتر (عقلی) دست می‌یابد. بنابراین، محیط نه مانع، بلکه «پلکانی وجودی» برای تکامل اخلاقی است (نصر، ۲۰۱۰، ص ۳۲۱). برپایه اصل «تشکیک در وجود»، نفس انسانی در مراتب وجود (از ماده تا مجرد) سیر می‌کند و این حرکت،

ذاتی جوهر نفس است (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۸، ص ۷۳). محیط مادی به عنوان «وجود مقید»، بستری برای فعلیت یافتن استعداد‌های اولیه ی نفس است. در واقع وحدت وجود، هسته مرکزی حکمت متعالیه است. از این منظر، طبیعت و جغرافیا تجلیات اسمای الهی است و تخریب آنها، نقض اخلاق الهی محسوب می‌شود (همو، ج ۵، ص ۱۹۸). ملاصدرا در تفسیر آیه «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (بقره: ۱۶۴)، طبیعت را کتابی گشوده می‌داند که آیات الهی را در خود دارد. کوه‌ها، دریاها و تنوع اقلیمی، همگی نشانه‌های حکمت خداوندی هستند که انسان را به تفکر وامی‌دارند.

۴-۷. محیط به مثابه عرصه تعامل وجودی

ملاصدرا عوامل جغرافیایی و اقلیمی بر «قابلیت‌های اولیه نفس» اثر گذار می‌داند، گرچه حرکت جوهری، نفس را از جبر محیط رها می‌سازد. اما وی در *الشواهد الربوبیه* تصریح می‌کند که «الأمکنه والأزمنه مؤثره فی الأخلاق» (ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۲۳۱). برای مثال، آب و هوای معتدل، زمینه مساعدتری برای تمرکز عقلانی فراهم می‌آورد. با این حال، این تأثیر، تنها در «مرحله جسمانی» نفس تعیین‌کننده است و با ارتقای وجودی، کاهش مییابد (کالین، ۲۰۱۲، ص ۱۴۵).

بنابر نظر ملاصدرا نفس دارای مراتبی است و هر یک از این مراتب، به ازای مرتبه‌ای از مراتب عالم هستی است (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۳۶۶). نفس در مرحله وجود طبیعی، استعداد و قوه صرف است؛ اما با عبور از نشئه وجود نفسانی این زمینه را فراهم می‌کند که قوه استعداد ادراکی نفس، به فعلیت تبدیل شود و یزای هر عالمی از عوالم وجود، صورتی مخصوص به آن را دارا باشد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ص ۲۴۱). ادراک این صورت‌ها تنها زمانی ممکن است که مدرک از لحاظ وجودی، هم‌سنخ با آن مرتبه باشد و این امر مستلزم حضور نفس در آن مرتبه و اتحاد با حقایق در آن مرتبه است در این صورت می‌توان محیط محیط زندگی را در اتحاد و اثر بخشی نفس در جهت کسب اخلاق دخیل دانست. بر اساس نظریه اخلاط چهارگانه، آب و هوای معتدل (مانند مناطق مرکزی ایران)، موجب تعادل در مزاج و اخلاق می‌شود. ملاصدرا در این باره می‌بیان می‌کند: «اعتدال الهواء یورث اعتدال الأخلاق» (هوای معتدل، موجب اعتدال اخلاق می‌شود) (همان، ص ۲۴۶).

براین اساس جامعه با ارائه الگوهای رفتاری (عادات، رسوم)، به عنوان «هیولای» و ماده اخلاق عمل می‌کند: «کما أن للجسم هیولی، فلأخلاق هیولی أيضاً» (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۴۲). این هیولای اجتماعی، ماده خامی است که نفس با تصعید و اتصال آن از طریق عقل، به اخلاق حقیقی (مُثل افلاطونی) می‌رسد. هنجارها و فرهنگ جامعه به عنوان «هیولای اخلاق»، ماده خام شکل‌گیری فضایل‌اند. اما نفس با تعقل، می‌تواند به «صورت‌های عقلی» (حقایق اخلاقی مطلق) دست یابد (ملاصدرا، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۲۴۵).

۴-۸. تحلیل: دیالکتیک محیط و تعالی اخلاقی

اگرچه ملاصدرا تأثیر محیط را در «مرحله قوه» می‌پذیرد و می‌گوید: «لا تكون الفضيلة إلا بعد التهيئة» (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۸، ص ۲۰۰). اما معتقد است نفس با تکیه بر حرکت جوهری، می‌تواند از دایره جبر محیطی خارج شود: «الإنسان يستطيع أن يتجاوز طبيعته المادية بإرادته العقلية» (همان، ج ۳، ص ۱۱۵). در حکمت متعالیه، تعارضات محیطی (مانند فقر یا نابرابری)، آزمون‌هایی برای سنجش درجه اخلاقی نفس‌اند: «البلاء للظهور حالات النفوس» (همان، ج ۷، ص ۹۲). بنابراین، محیط چالش برانگیز، نه تنها بازدارنده نیست، بلکه محرکی برای شکوفایی فضایل است. از این رو انسان کامل در حکمت متعالیه، به «عقل فعال» متصل شده است و با شهود باطنی، وحدت وجود را درک می‌کند. این شهود، او را به رعایت عدالت در قبال طبیعت ملزم می‌سازد (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۹۰).

به این ترتیب می‌توان نظریه ملاصدرا را در تبیین تأثیرگذاری عوامل محیطی بر اخلاق، مناسب‌تر از سایر نظرات موجود دانست. زیرا دیدگاه او درباره ارتباط نفس و بدن، یک دیدگاه ماده‌انگارانه و فیزیکیالیستی محض نیست که تمام فعل و انفعالات و حالات نفسانی را صرفاً به یک سیستم پیچیده مادی و فیزیکی وابسته بداند. بلکه در نگاه او، نفس و بدن واقعاً یک وجود واحد هستند که از جسم عنصری آغاز می‌شوند و با تحول جوهری و ذاتی در مسیر تکامل ادامه می‌یابند، و در نتیجه تبعات دیدگاه ماده‌انگاری را ندارد. نظریه حدوث نفس بیان می‌کند که خداوند متعال، در عین حال که برای انجام بسیاری از امور در جهان هستی از وساطت و «علل ثانویه» استفاده می‌کند، برای خلق ارواح بشری به صورت مستقیم دخالت می‌کند. این نظریه نه تنها توانایی توجیه انتقال صفات اخلاقی وراثتی و تأثیرگذاری

عوامل محیط و طبیعت بر اخلاق را دارد، بلکه جایگاه الهی و ارزش‌های متعالی انسان را نیز حفظ می‌کند. به نظر می‌رسد که تبیین ملاصدرا دربارهٔ نفس و چگونگی تأثیرگذاری عوامل طبیعی بر اخلاق، نسبت به سایر نظریه‌ها توانایی بیشتری دارد و از ایرادات کمتری برخوردار است.

بنابراین، نفس که در ماده به وجود می‌آید، در برخی از افعال خود به بدن وابسته است و تا زمانی که از قوهٔ جسمانی خارج نشده است، دارای صورتی مادی باقی می‌ماند. از این رو، بخشی از اعمال و اخلاق شریعت به تزکیه بدن از آلودگی‌ها اختصاص یافته است. همچنین، حضور در محیط‌های مذهبی و زیارت اماکن مقدسه تأثیر انکارناپذیری بر سلامت روح، جسم و اخلاق زائر دارد (پهلوانی، ۲۰۰۱، ص ۵۶). محیط جغرافیایی نیز می‌تواند سطح آگاهی و پایبندی به احکام و دستورالعمل‌های دینی و اخلاقی را افزایش دهد.

همچنین ملاصدرا چهار عامل وراثت، محیط، اندیشه و رفتار انسانی را از عوامل مهم و سازنده در شکل‌گیری شخصیت انسان و تکامل نفس معرفی می‌کند. از میان این عوامل، وراثت به عنوان اثری ابتدایی بر شکل‌گیری ماهیت انسانی تأثیر می‌گذارد، و محیط به عنوان عاملی ثانوی نقش مستقیم بر اخلاق و رفتار انسان دارد (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ج ۷، ص ۱۳۹). او تأکید دارد که اخلاق و منش انسانی می‌توانند تحت تأثیر مسائل قومی، جنسیتی، فرهنگی و محیطی شکل بگیرند. این دیدگاه را می‌توان تا حد زیادی برگرفته از تعالیم و آموزه‌های دینی، به ویژه قرآن کریم، دانست.

در آرای ملاصدرا، دو عامل اعتقادات و رفتارها نقش مؤثری در تکوین و شکل‌گیری اخلاق دارند (ملاصدرا، ج ۹، ص ۳۶۸). زیربنای این دو عامل، محیط است که شامل نوع سکونت‌گاه و افراد ساکن در آن منطقه نیز می‌شود. به نظر می‌رسد که در ابتدا، باورها و اندیشه‌ها تأثیر مستقیم بر شکل‌گیری شخصیت نفس انسانی دارند. اما نقش ادراک و باور انسان نیز به محیط طبیعی که به او وابسته است بستگی دارد، و این امر در نهایت در شکل‌گیری اخلاق و رفتار انسان مؤثر است. از سوی دیگر، بر اساس مبانی اخلاق، اگر اعمال و رفتار انسان تکرارپذیر شوند، به صورت ملکه‌ای پایدار در نفس او رسوخ می‌کنند. بنابراین، به باور ملاصدرا، تکرار عمل در محیطی ثابت نیز تأثیر مستقیم بر شکل‌گیری اخلاق و ساختار انسانی دارد.

نتیجه‌گیری

نگرش هستی‌شناسانه ملاصدرا به مقولهٔ نفس، به‌عنوان یک نظریه برتر در برابر مبنای مادی‌گرایانه نفس محسوب می‌شود. در نگرش او، اخلاق نه صرفاً امری نفسانی و نه صرفاً متأثر از محیط است، بلکه عواملی مختلف، از جمله محیط، تا حدی بر بدن و در نتیجه بر نفس و اخلاق انسان تأثیر می‌گذارند. نتایج حاصل از این دیدگاه عبارتند از:

۱. دیدگاه اخلاقی ملاصدرا متأثر از نظریهٔ حدوث و بقای نفس او است، که بر دو رکن حرکت در جوهر و تشکیک در وجود استوار است. این دیدگاه بیان می‌کند که نفس در ابتدای پیدایش، وجودی مادی دارد و در بستر محیط خاکی حادث می‌شود و با حرکت جوهری، به مرحله تجرد عقلی می‌رسد، تمامی این مراحل به‌صورت تشکیکی در وجود اتفاق می‌افتد.

۲. ملاصدرا، زمین خاکی را مبدأ تکون نفس انسانی می‌داند که از مرتبهٔ جمادی به نباتی و سپس به مرحلهٔ نفس حیوانی ادامه می‌یابد. نفس از عالم مادی آغاز شده و مراحل مختلفی را طی می‌کند تا به مقام انسانی دست یابد و در هر یک از این مراحل متأثر از محیطی است که در آن رشد و نمو یافته است.

۳. در نگاه ملاصدرا، نفس به هنگام تعلق به بدن امری مجرد و روحانی نیست، بلکه یک حادثه جسمانی است. به این معنا که نفس در آغاز خلقت، صورتی از عالم جسمانی است که به تدریج استعداد خود را به عالم ملکوت ارتقا می‌دهد. بر همین مبنای عوامل بیرونی از جمله محیط، از همان بدو پیدایش نفس بر شکل‌گیری اخلاق و کمالات انسان تأثیرگذار هستند.

۴. ملاصدرا مبدا ابتدایی و حدوث نفس را همین مواد موجود در این عالم می‌داند که نقش ادراک انسان از محیط طبیعی، که به آن تعلق خاطر دارد، را تعیین می‌کند و این امر در شکل‌گیری اخلاق و رفتار انسان مؤثر است.

۵. براساس مبنای جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقاء بودن نفس، عوامل جغرافیایی بر جسم تأثیر می‌گذارند و به تبع آن بر نفس و اخلاق نیز اثرگذار هستند. از این رو، زندگی اخلاقی و خردمندانه هر فرد و جامعه در پرتو علم و آگاهی نسبت به انتخاب محیط زندگی معنا می‌یابد.

۶. لازم به ذکر است که در عامل محیطی، مسئولیت اصلی بر عهده انسان است که تلاش کند محیط را بشناسد و تدبیر کند. اگر اندیشه و اصلاح محیط مؤثر نباشد، می‌بایست با مبارزه و جهاد نفسانی علیه صفات و خصایص منفی ناشی از محیط زندگی و یا با هجرت مکانی، اقدام کند.

مشارکت نویسندگان

این مقاله فقط یک نویسنده دارد.

تشکر و قدردانی

از دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی که زمینه را برای انجام این نوع تحقیقات فراهم کرده است، تشکر و قدردانی می‌کنم.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مآخذ

- The Holy Quran
Ebn Sina H, Al-Nafs men Kitab al-Shafa. Translated by Hassanzadeh Amoli H. Qom: Boostan Ketab; 2007. Persian.
Ashtiani SJ, Sharh bar Zad al-Mosafer. Qom: Boostan Ketab; 2002. Persian.
Akbarian R, Jaygah Ensan dar Hekmat Motaliyye Mulla Sadra. Tehran: Nashre Elm; 2009. Persian.
Aflaton, Dore Kamel Asar Aflaton, Vols. 1 & 4. Translated by Lotfi MH. 2nd ed. Tehran: Kharazmi; 1988. Persian.
Omid M, Se Falsafi Mosalman Irani: Sheikh Eshraq, Mulla Sadra, Allameh Tabatabaei. Tehran: Bonyad Hekmat Eslami Sadra; 2005. Persian.
Imanpour M, Harekat Johari va Masale Peydayesh Nafs Nateqeh va Rabete An ba Badan. Kheradname Sadra. 2004; (14). Persian.

- Eskandari H, Nazarieh Harekat Johari be Manzleh Yek Rah Hal Tabyini baraye Hal Moazele Zehn-Maghz dar Bimariha-ye Ravani. Dovomin Hamayesh Jahani Mulla Sadra; Honar, Akhlaq, Maadshenasi. 2004. Persian.
- Pahlavani H, Dowlatshehi B, Naghshe Ziarat dar Salamat Ravani Afrad. Tehran: University of Tehran; 2001. Persian.
- Hasan Zadeh Amoli H, Etehad Aghl be Maghool. Qom: Boostan Ketab; 2011. Persian.
- Javadi Amoli A, Rahighe Makhtoom, Sharh Hekmat-e Mota'aliye, Vol. 2. Qom: Nashr Esra; 2016. Persian.
- Khamenei M. (2019). *Bozorgdasht-e Hakim Sadr al-Mota'allehin (Molla Sadra); Hekmat-e Irani va Hekmat-e Mota'aliyeh*. Majalleh-ye Kheradnameh-ye Sadra. 2019. Persian.
- Kalin, Ebrahim. (1391). *Maghz-e Motafakker-e Jahan-e Eslam: Molla Sadra va Hikmat-e Mota'aliyeh*. Tarjomeh: Najafgholi Habibi. Tehran: Nashr-e Elm. 2012. Persian.
- Dehghani Tafte M, Nokrekar H, Al^{gha}-ye Sazmandehi Shahr bar Asas Ertebat Ensan ba Tabiyat. Isfahan, International Conference on Prophetic Art; 2010. Persian.
- Zekavati A, Akhlaq az Didgah Ensan-gara'i Ravesh-gara'i va Behbod-gara'i. Fasname Akhlaq dar Olom va Fanavari. 2014; (4). Persian.
- Riahi S, Tahlil Wizhegiha-ye Mohiti bar Tanavo Shakhsiat-e Ensan az Didgah-e Felosof-e Eslami va Naghshe An dar Barname-rizi-e Mohiti. Fasnameh Negashtha-ye No dar Joghrafiya-ye Ensani. 2019;12(1). Persian.
- Zandieh A, Moghayiase Araye Mulla Sadra va Emam Khomeini (S) dar Hodoth-e Nafs. Fasname Pajoheshname Matin. 2010; (48). Persian.
- Sohravardi SD, Mones al-Eshagh ba Enzomame Sharhe Mones al-Eshagh. Edited by Mayel Heravi N. Tehran: Nashr-e Molla; 1999. Persian.
- Shomali MA, Payeha-ye Akhlaq; Seresht, Niyaz, va Afa'al Ekhtiyari. Marefat-e Felosofi. 2007. Persian.
- Shokri M, Kord Firoozja'i YA, Barrassi va Tahlil "Jasmaniyat Nafs" az Didgah Sadral Motelehin. Fasnameh Elmi-Pajoheshi Ensan-Pajohi Dini. 2012;9(29). Persian.
- Shokouhi H, Falsafaha-ye Mohiti va Maktabha-ye Joghrafiyayi. Tehran: Moassese Joghrafiyayi va Kartografi; 2002. Persian.
- Farabi AN, Fosool Montazea. Edited by Malekshahi H. Tehran: Soroush Publications; 2004. Persian.
- Gersner HJ, Daramadi Jadid be Falsafe Akhlaq. Translated by Bahraini H. Tehran: Aseman Khial; 1999. Persian.

- Mohammadi H, Barrassi Didgah Mulla Sadra va John Hick dar Bab Ertebat Nafs va Badan. Faslname Hekmat Mo'aser. 2014; (1). Persian.
- Masoudi J, Akhlaq-e Vojoodi Mulla Sadra va Pareh'i az Lazemat-e Aan. Faslname Ayeen-e Hekmat. 2017; (31). Persian.
- Mesbah Yazdi MT, Doros Falsafe Akhlaq. Tehran: Nashr Ettelaat; 2006. Persian.
- Mosleh J, Tarjome va Tafsir al-Shawahid al-Robobiyah. 4th ed. Tehran: Soroush Publications; 2004. Persian.
- Mulla Sadra MI, Asrar al-Ayat. Edited by Khajoiee M. Tehran: Anjoman Hekmat va Falsafe; 1981. Persian.
-, Al-Masha 'er. Edited by Mohammadi M. Tehran: Bonyad Hekmat-e-Islami; 2012. Persian.
-, Al-Shawahid al-Roboubiya fi al-Manahij al-Soloukiyya. Mashhad: Markaz-e Nashr Doneshgahi; 2003. Persian.
-, Al-Hekmat al-Mota 'aliya fi al-Asfar al-Arba 'a. Introduction by Rashad AA. Tehran: Bonyad Hekmat-e-Islami Sadra; 2004. Persian.
-, Tafsir al-Qur'an al-Karim, Vol. 3. Qom: Bidar; 1987. Persian.
-, Sharh Usul al-Kafi. Tehran: Bonyad Hekmat-e-Islami Sadra; 2008. Persian.
- Noohi H, Ta'amolat dar Honar va Memari. Tehran: Entesharat-e Ganj Honar; 2009. Persian.
- Nasr, S.H., Mulla Sadra's Transcendent Philosophy; 2010. Persian.
- Velayati AA, Pezeshki dar Farhang va Tamaddon-e Eslami. Tehran: Daftar Nashr-e Ma 'aref; 2009. Persian.

معرفی نویسنده



عابدین درویش‌پور دانشیار دانشگاه لرستان عضو گروه آموزشی فلسفه و کلام است. ایشان لیسانس الهیات و معارف اسلامی را در سال ۱۳۷۴ از دانشکده الهیات معارف اسلامی دانشگاه قم و کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی را در سال ۱۳۸۲ از دانشکده الهیات دانشگاه قم و دکتری کلام اسلامی را نیز در از دانشکده الهیات دانشگاه قم در سال ۱۳۹۵ کسب کرده است

ایشان ۵ مقاله علمی پژوهشی در مجلات و کنفرانس‌های علمی ارائه نموده‌اند. او مدیر

گروه الهیات و معارف اسلامی است. زمینه‌های تخصصی ایشان عبارتند از: فلسفه و کلام اسلامی.

Darvishpour, A. Associate Professor, University, Philosophy and Theology, Lorestan University, Lorestan, Iran.
darvishpour.a@lu.ac.ir

How to cite this paper:

Abedin Darvishpour (2025). Analysis and Examination of the Possibility of Environmental Influence on Ethics Based on Mulla Sadra's Psychology. *Journal of Ontological Researches*, 14 (27), 279-304. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2025.2386

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2386.html



Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی